

O'ZBEKISTON DAVLAT SAN'AT MUZEYI: NAQSH ESKIZLARI

<https://doi.org/10.70728/orien.v07.i04.052>

Sa'dullayeva Zamira Ravshan qizi
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti

Annotatsiya: Maqolada O'zbekiston davlat san'at muzeyi kolleksiyalari "O'zbekiston xalq amaliy san'ati" bo'limi negizida ko'rib chiqiladi. Tadqiqot markazida - XX asr O'zbekiston badiiy hunarmandchiligi. Maqolada muzeydagi ustalarning naqsh namunalarini hisobga olish tarixi va holati tadqiq etilgan. Fond ishining ilgari noma'lum tomonlari, arxiv hujjatlari va hisob-kitob ma'lumotlari ilk bor ilmiy muomalaga kiritildi.

Kalit so'zlar: chirgarlik, qolip, chizmakash, do'ppifurush, "pargoriy o'yma", Ganchkorlik, naqqosh, "mehrob" naqshi, "Hujum" Arteli, "Umid" Arteli

STATE MUSEUM OF ART OF UZBEKISTAN: SKETCHES OF PATTERN

Sa'dullayeva Zamira Ravshan qizi
Tashkent International University of Chemistry

Abstract: The article reviews the collections of the State Museum of Arts of Uzbekistan on the basis of the section "Uzbekistan Folk Crafts". The focus of the research is the artistic crafts of Uzbekistan of the 20th century. The article studies the history and state of accounting for patterns of masters in the museum. Previously unknown aspects of the work of the fund, archival documents and accounting data are introduced into scientific circulation for the first time.

Keywords: block printing, stamp, pattern maker (chizmakash), skullcap makers, wood carving (pargor), ganch masters (ganchkor), folk ornament makers (nakkash), "altar" pattern, "Khujum" artel, "Umid" artel

O'zbekiston davlat san'at muzeyining "Chitgarlik" kolleksiyasida 50dan ziyod ustalarning naqsh namunalari saqlanadi. Ular albom emas. Metrli gazlamaga bosilgan qoliplarning izlari (ko'rinishlari). Kolleksiyaga bunday ilmiy yordamchi materiallardan uchta ilk marta 1937-38 - yillarda kirim qilingan: 1) Inv.№35, KK.№5803; 2) Inv.№36, KK.№5804; 3) Inv.№37, KK.№5802. Uchchalasi toshkentlik chitgar Abdurahim Abdug'afurov ijodiga tegishli.

Ikkinchi marta muzeyga 1938-yilda RSFSRning Ryazan viloyatidagi Sapojok shahriga taalluqli 15 ta chitgarlik namunasi kirim qilingan. Kolleksiya kitoblarida

ularning hammasi 1922-yilda yaratilgani ta'kidlangan; 1946-yilda Eron chigarliginning ayrim namunalari ham bor. 1948 yilda Namanganda yaratilgan uchta eksponat - metrli surpga bosilgan qoliplarning naqshlari tasviri bor - inv.67/23, KK.№12603, inv.68-20, KK.№12604, inv.№69/28, KK.№12605.

Mazkur uzun, bir necha metrli, eni yarim metrlar chamasi surp tasmlarda chitgarlar bisotlaridagi eng sara qoliplarni bo'yoqqa botirib, gazlamaga bosishgan. Bu ham naqqoshlikdagi albomning bir ko'rinishi. Tashqaridan qaralganda ijodiy jarayon maromida ketayotgandek... Lekin sohaning zaminiga nazar tashlansa, anchagina ko'zilg'amas muammolar borligi ayon bo'ladi. Masalan, ilgari yog'ochdan qolip yasash - murakkab masala bo'lgan. Chunki, duch kelgan yog'och o'ymakor bu ish bilan shug'ullanmagan. Shug'ullangan taqdirda ham bunday ustalar soni ko'p bo'lmagan. Shuning uchun chitgarlar bisotlaridagi qoliplarni nihoyatda qadrlashgan. Bobolaridan meros qolgan qoliplarni ham avaylab ishlatishgan. Yog'ochdagi o'yma naqshning konturi qurib qolmasligi uchun qolip yuzasini qo'y dumbasidan kesilgan bo'lak bilan artib, yog'ochni moyga to'yintirib turishgan. Gohida dumbani qolip ustiga qoplab, ma'lum muddatga surpga o'rab qo'yishgan. Shunday qilishmasa, yog'och qurib, o'yilgan naqsh liniyalari darz ketadi. Bunday qolipda gul bosilsa, tasvir surpga aniq-ravshan tushmaydi, ular orasida bo'shliqlar (chiziqlar) paydo bo'ladi. Bu esa sifatga salbiy ta'sir qiladi.

Chitgarlikdagi naqsh namunalarini ko'rib, sohada ornamentlar azaldan qanday ishlatilgan bo'lsa, keyin ham shunday o'z xolicha qolganini aniqladik. Chunki, kashtachilikdan farqli o'laroq, har yangi buyum uchun yangi naqsh kashf qilinmagan. Aksincha, sohada naqsh qolip bilan bosilgani sababli, qolip yasaydigan yog'och o'ymakorlar sanoqli bo'lgan. Keyin, qoliplar bir avlod ustalaridan keyingiga meros bo'lib o'tgan. Bu degani - bir davrning ornamenti ikkinchisida takrorlanavergan. Bordiyu qolipdagi naqsh eskirib, yangi davr talablariga mos kelmasa, iste'moldan chiqqan va yuqoridagi usulda saqlangan.

Chitgarlikda bir ornamentni xom surpga bosayotganida bir paytning o'zida uchta qolipdan iborat komplekt ishlatiladi: 1) "asli" nomli qora rang uchun; 2) "dud" nomli qizil rang uchun; 3) "sabzi" nomli yashil rang uchun[1]. Naqshlarning buyurtmachilarga ko'rsatish uchun namunalarda bu qoliplar gohida qaysi rangga mo'ljallangan bo'lsa, o'sha rangdagisi alohida, yoki uchchalasi bir ornamental kompozitsiyani hosil qilishda birga, ketma-ket bosilgan. Oxirgisida buyurtmachi gulning tugal xolatini ko'rgan.

Kolleksiyada qoliplarning surpga emas, qog'ozga bosilganlari ham bor. Masalan, 408-422 - inventar raqamidagi namunalarda noma'lum usta qolipdagi gulni ko'k rangli qog'ozga sariq rangda bosgan. Ta'kidlash joizki, bunday antiqa usul chitgarlik kolleksiyasidagi bironta ashyoda uchramaydi. Lekin namuna - o'ta original tarzda bajarilgan. Namunalar orasidagi 419-420 inventardagilari - do'ppilar uchun yasalgan

qoliplarning izi. Lekin O'zbekiston davlat san'at muzeyining qoliplar kolleksiyasidagi qoliplar faqat chitgarlik, ipak va konchilik (teri oshlash) uchun tayyorlangan qoliplar. Do'ppilarniki yo'q. Ularni respublikaning boshqa muzeylarida, masalan, Qo'qon amaliy san'at muzeyida uchratish mumkin.

Kashtado'zlarning qolipi chitgarlarnikidan farq qiladi. Agar chitgarlar qolipni rangli bo'yoqlarga botirib, surpga gul bosishsa, kashtachilikda qolip chevar uchun ornamentni mato yuziga bosib beradi. Aslida bu ish qo'lda bajarilishi kerak. Lekin ishni tezlashtirish maqsadida (uyda o'tiradigan kasbi kashtachilik bo'lmagan ayollarni ish bilan ta'minlash maqsadida) chizmakashlar (do'ppifurushlar) shunday yo'l tutishgan. Chunki, bozorda sotiladigan do'ppilarning oramenti deyarli bir xil bo'ladi.

Yog'och o'ymakorlar ham naqshlarning namunlarini yaratishgan. Masalan, xorazmlik usta S.Xudoyberganov yarimvatman qog'ozga tushda o'simliklarning stilizatsiyalashgan ornamentini chizgan (Inv.№494-504). "Yog'och o'ymakorligi va naqqoshlik" kolleksiyasida qo'qonlik usta Qodirjon Haydarovning (1899-1983) bir necha pargoriy o'yma namunlari saqlanadi (Inv.№673, KK.№16778; Inv.№648, KK.№16778; Inv.№666, KK.№16778 v.b.). Kattaligi taxminan 23x17 sm.li yong'oq daraxatidan qilingan doskalarda usta kursilar va qutichalar uchun "pargor" usulida o'ymalar eskizini (namunalarini) yaratgan. "Pargor" so'zi forscha bo'lib, "sirkul" ma'nosini anglatadi. Mazmunidan ham ko'rinib turibdiki, naqsh sirkulda chiziladi va naqsh doira ko'rinishidagi elementlardan hosil bo'ladi. Lekin atama Qo'qon va Toshkentda o'ymaning nomi sifatida ham qo'llaniladi. Ya'ni "pargoriy o'yma" deganda faqat quticha va ko'pburchakli dekorativ stol va kursilar ko'z oldimizga keladi. Bunda usta avval naqshni qog'ozga sirkulda chizib oladi; ashyo yuzasiga o'rik kleyida yelimlanadi. Chuqurligi taxminan 1-1,5 mm.o'ymalar hosil qilinadi. Zaminni chuqur bo'lmagan o'ymadan ajratib ko'rsatish maqsadida, chakichlanadi. Ish oxirida o'qyma relyefning ustidagi qog'ozni ohista shilib olinadi. Ish so'ngida o'yilgan yuza loklanadi.

Ganchkorlik sohasidagi eskizlar orasida O'zbekiston davlat san'at muzeyi xodimlari 1936-yilda Buxoro va Xivaga ilmiy safar qilishganda, ayrim ganchkorlarga shunday eskizlarni buyurtma qilishgan: usta Nig'mat Mahmudov (1876 y.t. Inv.438, KK.№4317), Bobojon Abdullayevlarning (1871-y.t., Inv.№439, KK.№4318) eskizlari.

Bulardan tashqari yana samarqandlik gilkor usta Quli Jalilov (1888-y.t.), buxorolik Ibrohim Hafizov va boshqalarning eskizlari, axtalari bor. Xivalik Bobojon Abdullayevning (1871-y.t.) (Inv.508, KK.№5921) eskizini muzeyga 1937-yilda rassom Viktor Ivanovich Ufimtsev (1899-1964) olib kelgan. U kezlari usta "Umid" artelida ishlagan. 19,5x131 sm.dagi klyonkaga o'simlik va geometrik naqshlar chizilgan. Kolleksiyaning inventar kitobida bu "sharqona naqsh" deyilgan. Bu atamaning geografiyasi keng - Yaponiya, janubiy Koreyagacha bo'lgan hudud tushuniladi. Tushunib turibmiz, "sharqona" deganda musulmon oramenti nazarda

tutilgan. Lekin o'sha davrda atamalar ayrim muzey xodimlari tomonidan noto'g'ri ishlatilgan. Biz bugungi kunda bunday xolatlarga e'tiborli bo'lishimiz kerak. Bu eskizda naqqosh dastxat tariqasida yozuv qoldirgan: "Babadjan Abdullayev. Xiva, 1937-yil". Xat qizil va kumush rangli bronzada yozilgan.

Ilgari bunday yozuvlar aynan shu davrda xivalik boshqa ustalar tomonidan ham qo'llanilgan. Masalan, yog'och o'ymakor ustalardan - Ota Polvonov (1867-y.t.) chizmakash Abdulla Boltayevning (1896-1966) eskizi asosida ikki tabaqali o'yma eshik yaratgan (Inv.163, KK.№5851, 1937 y., o'lchami: 139x185 (bir tabaqasi), qayrag'och)). Ishlanishi jihatidan ajoyib bu eshik randalangan silliq yog'och doskalarni bir biriga jipslashtirib (yopishtirib), yaxlit yog'och bo'lagiga aylantirilib, "en dila" va "bo'y dila"ga bo'lingan. Avval ustalar bunday dilalarni alohida ayyorlab, uchchallasini bozi yordamida bir-biriga birlashtirishar edi. Bunda aksincha, - eshikning bir tabaqasi bir necha bo'laklardan hosil qilinmay, bitta yaxlit taxtadan yasalgan. Bezaklar orasiga "Xiva. "Umid" Arteli. Ustasi Ata Palvan. Texnik - A.Baltayev va Barbik. 1937" xati yozilgan. Bundan yog'och o'ymakorligida: 1) chizmakash bilan o'ymakor - alohida-alohida soha bo'lganini, bir ijod namunasini yaratishda o'zaro hamkorlik qilishganini; 2) rangtasvirda bo'lgani kabi ijodiy ishlariga dastxatdek yozuvlarni kiritganlarini ko'rish mumkin.

Avvalgi davrda hamma vaqt ham badiiy hunar (amaliy-bezak san'ati) namunalarida ustalar dastxat qo'yishmagan. Ashyolar anonim xususiyatga ega bo'lgan. Chunki, musulmon dinidagi usta hamma voqea-hodisalarni - Ollohning inoyati, o'zini - hunar bilan Olloh orasidagi vosita deb biladi. Shuning uchun mualliflikka davo qilmaydi.

Ikkinchi jahon urushigacha bo'lgan davr orasida usta-hunarmandlarning risolalari mavjud bo'lgan. Risolalar bugungi kunda Kodeks xarakteriga ega bo'lib, unda kasbga oid umumiy ma'lumotlar, hunarning Pirlari, usta va shogird orasidagi muomala, odob, tomonlarning majburiyatlari o'z aksini topgan[2]. V.Zatvornitskaya buxorolik kandakorlar "korxonalariga" (ustaxona) bir necha 8-10 yoshdagi shogirdlarni qabul qilishlari, shogirdning ta'minoti to'la usta tomonidan qoplanishi, 6-10 yil davomida ta'lim olishi, ta'lim so'ngida ustadan fотиha olib, musraqil ijodini boshlashi to'g'risida ma'lumot bergan[3].

Naqqoshlikda toshkentlik ustalardan Olimjon Qosimjonovning (1878-1952) hoshiya naqshlari uchun trafaretlari (Inv.№1622, 1623, KK.№17996/146, 17996-147), friz uchun naqsh eskizlari (Inv.№1476, 1477, KK.№17994, 17995), Y.Raufovning (1888-1974) "vassa" - yog'och shiftlarni yopishda qo'llaniladigan yarim doira shaklli balkalar uchun qilgan naqsh eskizlari (inv.№1688, KP.№19594/31), fotolarning ramkasi uchun naqsh eskizi (Inv.№1682, KP.№19594/25), frizlar uchun eskizlari (Inv.№1673, 1674, 1675, KP.№19594/16, 19594/17, 19594/18) va yana boshqa 100 ga yaqin naqsh chizmalari (eskizlari) mavjud.

Ular orasida O.Qosimjonovning knyaz N.K.Romanovning Toshkentdagi uyini bezash uchun ishlagan naqshlarining eskizlari ham mavjud. Muzeyning Arxividagi va Markaziy Arxiv fondi materiallar bilan tanishganimizda naqqoshning nafaqat bu ashyolari, balki "Xalq naqshlari" kolleksiyasida saqlanayotgan boshqa ashyolari ham ilgari ko'rgazmalarda namoyish etilmaganini aniqladik.

Eskizlar qog'ozga guashda ishlangan. Ularning aksariyatida naqsh aniq simmetriyaga bo'ysungan holda, har vaqt chizilayotgan yuzaning shakliga mos qilib, butun yuzani qoplaydi (kursi va qutichalar). Naqshning asosiy bezagi - gulning stilizatsiyalashgan tasviri. Qolgan elementlar zaminga (fonga) joylashtiriladi va jonli ritmda chiziladi. Asosiy gul tepadan, pastdagi va atrofdagi mayda gullar yon tomondan tasvirlanadi. 1930-yillarda O.Qosimjonov soya bilan naqsh chizish usulini o'zbek naqqoshligiga olib kirgan. Chunki, bu kezlari toshkentlik ganchkorlar, masalan, Toshpo'lat Arslonqulov (1882-1962), rossiyalik ustalarga shogird tushib, ulardan qolipga ganch quyish texnikasini o'zlashtirgan[4]. Buning afzalligi shundaki, ish tez bitadi. Ayniqsa, hoshiya bezaklarini ("zanjira") bir zumda qo'l o'ymasisiz tayyorlash mumkin. Qolipdan chiqqan relyefli o'ymani devor yoki shift yuzasiga yopishtirib, pardoqlab, ustiga rang berilsa, yon atrofdan tushayotgan yorug'lik nurida tovlanib, xajm hosil bo'ladi. Rus ustalari bunday usulni "lepka" deb atashgan. Bu usul Yevropaning rokoko me'morligida ham peshqadam bo'lgan.

Olimjon Qosimjonov yuqoridagi soya bilan naqsh chizish usulini aynan ganchkorlikdagi bezaklarga moslab, kashf qilgan. Sababi, ilgari naqqoshlar biron imoratni bezayotganlarida halq amaliy-bezak san'atining ob'yektda qatanashayotgan boshqa turdosh sohalarining uslublarini ham inobatga olishgan. Maqsad - yaxlit obrazli tizimni yaratish bo'lgan.

1920-30-yillarda murakkab arabeskli naqshlarni yaratishda Toshkent peshqadamlikni bo'lgan. Bu kezlari Toshkentdagi o'quv kombinatida naqqoshlarning ko'plab avlodi yetishtirilgan. Olimjon Qosimjonov va Yoqub Raufovlar eski ustalarning an'alarini rivojlantirib, liniyalarni yanada aniq, ranglarni o'ynoqi qilib berishga erishganlar. Bu bilan chegarlanmasdan, 1920-yildan boshlab, ustalar an'anaviy naqshlar tizimiga yangi zamonning yangi nafasini - shiorlar va emblemalarni (logotip) kiritib boshlaganlar.

Farg'onalik ismi jamoatchilikka yahshi tanish bo'lmagan ustalardan - Xojiboboyev Dadaboyning ham eskizlari diqatga sazovor (Inv.№442, 443. KK.№5984, 5985). Ikkala eskiz 1937-yilda ilmiy safar paytida muallifning o'zidan qabul qilingan. Birinchisida, devorga mo'ljallangan yirik gulli, atrofida yurak shakliga o'hshash mayda gulli naqsh chizilgan. Ikkinchisida, yuqoridagi kompozitsiyaga o'hshash, lekin sariq rangdagi gullari bor naqsh chizilgan.

Kolleksiyada kashtalar uchun, masalan, toshkentlik Po'lat chizmakashning eskizlari bor (Inv.№400-407). Ularning hammasi muallifning o'zidan 1936-yilda qabul

qilingan; oddiy qog'ozga kimyoviy siyohda chizilgan; o'rtacha o'lchami 86x56 sm.tashkil qiladi.

“Xalq naqshlari” kolleksiyasida Shahrisabzdagi “Hujum” Arteli kashtado‘zi Dalilova (*chevarning familiyasi Jalilova bo‘lishi ham mumkin. Chunki, sovet davrida mahalliy aholining ism-familiyasi ruslar (rusizabonlar) tomonidan yozilgan sababli, hujjatlarda xatoliklar ko‘p uchraydi*) Yo‘ldoshoyning ham bir necha eskizlari saqlanadi. Chizmakash ularni oddiy daftarga siyohda chizgan (Inv.571, KK.№9937). Muzeyga Polina Andreyevna Goncharova olib kelgan. Daftarda “qizil gul nusxa”, “nim gul islimi”, “chor bargi majnun”, “mehrob”, “shapalyak (kapalak) nusxa”, “daraxt” kabi Shahrisabz kashtalarida uchraydigan noyob naqshlarning eskizlari bor. Bular do‘pilar uchun mo‘ljallangan naqsh chizmalari bo‘lib, har do‘ppining tepa tarafi (asosi) va yon tomonidagi bordyuri uchun alohida chizmalar bor.

Shunday nusxalar borki, ularda naqshning muallifi boshqa, naqshni chizgan rassom boshqa. Masalan, Olga Suxaryevadan 1948-yilda qabul qilingan eskizlarda naqsh - Dalilova tomonidan (1948-yilgacha “Hujum” Artelida ishlagan) 1948-yilda Shahrisabzda yaratilgan, rassom - Toshoy Xurramova (Inv.№857, 858, KK.№12585). Bundagi naqshning nomi ixtirochisini ismiga monand qilib qo‘yilgan - “Dalilova-nusxa”. Namuna Buxoro va Nurotada keng tarqalgan. Musajonov yaratgan “Oftobparas” nomli boshqa nusxani Toshoy Xurramova chizib olgan (Inv.№853, KK.№12585). “Taqqilloq nusxa”, “Sodiqov nusxa”larning muallifi - usta Sodiqov. Bu naqshlarni ham yuqoridagi Toshoy Xurramova 1948-yilda Shahrisabzdagi “Hujum” Artelida chizib olgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Фатхуллаев Р. Колыбы Узбекистана // Мир музея. - №3. - Москва, 2010. - С.46.
2. Атаджанова Д. «Рисолаи Бофондаги» - как источник по изучению ремесла. // Тезисы научно-практической конференции молодых ученых «Искусство Узбекистана: история и современность». - Ташкент: Янги аср авлоди. 2003. - С.30-32.
3. Затворницкая В.С. Медно-чеканная посуда Бухары XIX - нач. XX века. Рукопись. Научный архив Государственного музея искусств Узбекистана. Инв. 58. - С.3.
4. Прица И. Тошкент ганчкорлиги (Халқ устаси Тошпўлат Арслонкуловнинг ганчоклик ишлари). - Тошкент: ЎзССР Давлат бадий адабиёт нашриёти, 1960.- Б.11-14.